

س.گ. آغاجانف

ترجمه از: رحیم کاکایی

ترکمن های آسیای مرکزی در دوره حمله مغولان

منابع روایت های سده های میانه حاوی اطلاعات بسیار ناقص درباره قبایل ترکمن در آستانه حمله مغولان آسیای مرکزی است. قبایل ترکمن در این زمان در منطقه بین فاراب و دریای آرال زندگی میکردند. گروه جداگانه ای از ترکمنها ساکن اطراف یانگی کنت (1) و آرال قرا قوم شدند. ترکمنهای چادر نشین و کوچنده همچنین بین جند (2) و دریاچه قارا کول پراکنده بودند (در اواسط سده دوازدهم این قبایل ترکمن به دولت قره خانیان سمرقند در مبارزه علیه خوارزمشاهیان مساعدت کردند). در آغاز سده سیزدهم ترکمنها در سمت چپ سیردریا در منطقه زرنوک (3) زندگی کردند. بخش بزرگی از ترکمنها در استپ های پیرامون واحه خوارزم ساکن بودند. یاقوتی مینویسد، در آنجا قبایلی از ترکها و ترکمنها با دام ها و چارپایان خود زندگی میکنند. در بین این قبایل ترکمن احتمالاً زندگی میکردند چاغراق ها (ایگراق ها - قبایل ترک باستان. مترجم) که در ارتش خوارزمشاهیان خدمت میکردند. در آرال و ماوراء دریای خزر گروه های ترکمن و اوغوز در آمیختگی با قبایل کانقال ها و قبقاق ها زندگی میکردند. توده اصلی ترکمن در آستانه حمله مغولها در خراسان، گورگن، دهستان (4) و مناطق هم مرز سکونت داشتند. در سه ماهه نخست سده سیزدهم قبایل ترکمن آسیای مرکزی در مبارزه با حمله چنگیز خان شرکت کردند. یکی از

نخستین درگیری ها با استیلاگران پس از اشغال شهر جند توسط مغولها روی داد. در سال 1220 سپاهیان مغول تحت فرماندهی جوچی خان بسوی شهر کنت حرکت کرد.

ارتش استیلاگران ضمن گرفتن این شهر، به قارا قوم (قره قوم منزلگاه تورکها- کانقال ها بود و احتمال می رود در نزدیکی شهر جند قرارداد داشت) اعزام شد. پس از تصرف جند فرماندهان ارتش چنگیز خان ده هزار ارتش چریکی از ترکمن های این منطقه را بسیج کردند. گردان های ترکمن تابع سرکرده مغول تاینال - نویون بود و به خوارزم اعزام شدند.

ترکمنها در راه علیه مغولها شورش کردند اما شکست خورده و به جانب مرو و آموی فرار کردند. توده ترکمن باقی مانده که در حوالی شهر جند و یانگی کنت زندگی میکردند، از استیلاگران مغول اطاعت کردند. ترکمنهایی که از جند به مرو گریختند، به نیروی نظامی بوکا (بوقا) پیوستند که قبلا در نیروی گشتی خوارزمشاهیان خدمت میکرد. بوکا (بوقا) خود اصل اش ترکمن بود. پیرامون وی ترکمنهایی که در وادی مرغاب زندگی میکردند گردآمدند.

با ظهور بوکا (بوقا) در شهر مرو مبارزه بین دو گروه بندی سیاسی بسیار شدیدتر شد. یکی از آنها خواستار تحویل و تسلیم شدن شهر به چنگیز خان بود، و دیگری مقاومت قاطع در برابر مغولها از خود نشان میداد. هواداران دفع مهاجمان خارجی پیرامون بوکا (بوقا) گردآمدند که توسط سربازان عادی و مردم معمولی حمایت میشدند. سپس در شهر مرو مجیر الملک، یکی از رجال و شخصیت برجسته علاالدین محمد ظاهر شد.

بوکا (بوقا) ناچار شد قدرت را به مجیر الملک، که آمادگی خود را برای رهبری مبارزه با مغولان را اعلام کرده بود واگذار کند. جوینی مینویسد- « ترکمنها و رزمندگان شهر، هر چند شمار آنها از هفتاد هزار نفر تجاوز میکرد همچنین از مجیر الملک تابعیت کردند ». مجیر الملک ضمن جلب پشتیبانی ترکمنها، سربازان و شهروندان، شیخ الاسلام شهر مرو را که از هواخواهان پرشور مغولها بود اعدام کرد.

طرفداران مجیر الملک جزای شمس الدین، قاضی سرخس را که برای خیانت خود کتیبه چوبی از خود چنگیز خان دریافت کرده بود دادند (5). با این وجود مجیر الملک امیدی را که مدافعین مرو به او بسته بودند بر آورد نکرد. جوینی (6) گزارش میدهد که مجیر الملک و اشراف مرو، سرگرم تفریح و لذت شدند و همه شب را برای شراب خوری گذراندند.

در این میان نیروهای نظامی چنگیز خان، که آموی (7) را اشغال کرده بودند، بسوی مرو پیشروی کردند. نخستین نبرد مغولان در حوالی شهر با سواره نظام های ترکمن در گرفت. ترکمن ها و نیروهای « سلطان ترکان » که به ترکمنها پیوسته بودند، مغولها را تارومار کردند و آنها را از مرو بیرون راندند. پس از آن بین ارتش چریکی ترکمن و مجیر الملک تفرقه و نزاع آغاز شد. ترکمنها سرکرده خود اختیار الدین را که از قلعه آموی به اینجا وارد شده بود برگزیدند. اختلاف منجر به جدایی نیروهای مدافعان مرو شد که نیروهای تولی خان (تولی خان در زمستان سال 1221 مروچاک، سرخس و مرو را اشغال کرد) به آن نزدیک شده بود.

جوینی مدعی است که گویی دسته کوچکی از مغولان هفتاد هزار نیروی ترکمن را در مرغاب از بین برده است. غنایم بسیاری نصیب تولی خان و نیروهای او شد: گله های بزرگ گوسفند و شصت هزار اسب. شکست ارتش چریکی ترکمن در مرغاب برای فرماندهان مغول تصرف منطقه مرو را آسان کرد (رویدادهای بعدی جاری در مرو توسط جوینی و میرخواند(8) توصیف میشوند). ظاهرا یازیرها نیز به سرنوشت قبایل ترکمن بخش دره مرغاب گرفتار شدند. جوینی و رشید الدین به یازیرها از جمله مناطقی، که در سال 1221 توسط تولی خان تسخیر شد اشاره میکنند.

حمله مغولان ضربه سنگینی را به املاک و متصرفات یازیرها وارد آورد. جمعیت شهر اسلام (9) در نتیجه قتل و غارت شدید بشدت کاهش یافت. بقیه ساکنان محلی در دژها و قلعه های شرقی شهر سکونت گزیدند. با وجود این بعدا در تاک - یازیر به برخی اوج گیری حیات فرهنگی اشاره میشود [به منطقه یازیر توسط رشید الدین در

شرح حوادث پایان سده سیزده یادآوری میشود]. در سده چهارده در اینجا خانه های جدید ساخته میشوند و صنایع دستی از سر گرفته میشود.

یازیر در آن زمان ثروتمندترین منطقه کشاورزی نان آور بحساب میآمد. حافظ ابرو (10) اشاره میکند که در یازیر بسیاری روستا های بزرگ وجود داشت. در میان آنها وی از فراوا، نُخور، گرماب، مورچو (عبدالرزاق سمرقندی درباره منطقه چالو در ولایت یازیر گزارش میدهد) و دیگر قریه ها نام میبرد. در دوره مورد بررسی یازیریکی از استان های مهم بود. بخش مرکزی یازیر را کوهپایه های کوپت داغ با بهرین کنونی و واحه گوگ دپه تشکیل میداد. اما بعدها نام یازیرها بتدریج از صفحات تاریخ ناپدید میشود. ابوقاضی مینویسد که در زمان او یازیرها را قاراداشلی مینامیدند، اما نام قدیمی یازیرها برای مدت طولانی در حافظه ملت ترکمن حفظ شد. بازماندگان یازیرها در گذشته نه چندان دور مورد احترام خاص بین قبایل ترکمن بود. در زمان جشن ها و آیین های ملی یازیرها طبق سنن قدیمی در جای مهمان های بسیار محترم می نشستند.

پیامد های ناشی از حمله مغولان

حمله مغولان بلایا و مصیبت های بسیاری را برای قبایل ترکمن آسیای مرکزی ببار آورد. به ترکمنها یی که در زیر یوغ خان های مغول بودند، مالیات ها و عوارض سنگین بسته شد. جوینی از مالیات های طبیعی (علوفات) مجموعه مردم مرو، یازیر و دهستان در مقادیر نامحدود گزارش میدهد.

شاعر نیمه دوم سده سیزده پوری باها اشاره میکند که ترکمنها، اعراب و تاجیکها از مالیات کوپچور [مالیات مراتع. ظاهرا کوپچور در اینجا به مالیات و عوارضی نامیده میشود که از تعداد اغنام و احشام موجود دریافت میشده] رنج میبردند. مالیات گیران در قساوت و سنگدلی تفاوت زیادی داشتند و در صورت عدم پرداخت مالیات « پسران و دختران را میگرفتند».

وظیفه سنگین و پردردسر برای ترکمنهای معمولی خدمت نظامی در ارتش مغول بود (درباره خدمت ترکمنها در ارتش مغولان را بعنوان مثال رشیدالدین گزارش میدهد). ارتش چریک ترکمنهای بسیج شده جهت جنگ در شهر جند بر حسب اتفاق علیه استیلاگران قیام نکرد. در نتیجه حمله مغولان بسیاری قبایل ترکمن و اوغوزها در محدود های آسیای مرکزی، ایران و قفقاز ماندند.

یکی از آنها قبیله کایا (کای) بود که از اردوی چنگیز خان جان بدربرد و به آسیای صغیر فرار کرد. در برخی منابع اشاره میشود که کایا (کای) در اطراف قارا داغ، در نزدیکی آنکارا سکونت گزیدند. پس از ویرانی خراسان و بلخ توسط مغولان اوغوزهایی که در ماهان زندگی میکردند به آذربایجان و روم رفتند.

در منابع عثمانی درباره فرار اوغوزها از خراسان به آناتولی در زمان حمله مغولان نقل میشود. همچنین درباره کناره گیری غارامان ها گزارش میشود (برخی از مورخین غارامان ها به قبیله افشارمنسوب میدانند، و برخی دیگر آنها را جزو سالیبرهای ایران و آناتولی جنوبی حساب میکنند). قارامان ها به رهبری نوری صوفی از طریق شیروان راهی منطقه آرمانک شد (این منطقه بلحاظ تاریخی با ولایت کانی مرتبط بود و به یکی از شاخه های گوگ سو جاری میشد).

در دوره حمله مغولها توده مهم اوغوزها و ترکمنها همچنین در افغانستان و پاکستان پیدا شدند. جوینی از ورود شمار هنگفت ترکمنها از خراسان و ماوراءالنهر (فرارود. مترجم) به منطقه پشاور گزارش میدهد. در میان این ترکمنها به ایگراک ها (ایگراک ها) اشاره میشود، که رهبران سیف الدین بود. ترکمنها و اوغوزها مشارکت فعالی را در مبارزه جلال الدین با مغولها در هرات، پنجاب، غزنی، پشاور و سند داشتند.

حمله مغولان نقش منفی در سرنوشت تاریخی مردم ترکمن بازی کرد. اسارت گران بیگانه بسیاری روستاها و شهرها را ویران و هزاران اهالی غیرنظامی را نابود کردند. به زنده ماندگان مالیات و عوارض گزاف بسته

شد. حمله مغولها ضربه سنگینی به اقتصاد و فرهنگ ترکمنستان سده میانه وارد آورد.

تسخیر آسیای مرکزی توسط چنگیزخان، از جمله ترکمنستان، با دولتهای شکننده و ناپایدار داخلی خوارزمشاهیان تسهیل شد. این امپراطوری عظیم، که توسط جنبشهای جدایی طلبانه فئودالی ضعیف شده بود، تحمل ضربه، وارد شده به آن توسط اشغالگران تاتار-مغولی را نکرد. دولت اشراف فئودالی خوارزمشاهیان به رهبری سلطان محمد قادر به سازماندهی در برابر اشغالگران نبود.

بخش قابل توجهی از اشراف محلی به منافع کشور خود خیانت کردند. پیوستن آشکار فئودالها به جانب دشمن تا اندازه ی زیادی به پیروزی اسلحه مغولان کمک کرد. تنها توده های مردم همه جا مبتکر و نیروی فعال در مبارزه علیه اسارت گران خارجی بود. حمله مغولان به ترکمنستان ضربه سنگین و سخت به نیروهای مولد کشور وارد آورد. تخریب سد ها و بندهای بزرگ در آمودریا و مرغاب، منجر به کاهش کشاورزی در واحه های کرانه چپ خوارزم و مناطق مرو شد.

به میزان کمتر از بخشهای شمالی و جنوبی ترکمنستان، منطقه کوپت داغ و دره های سومبار و اترک آسیب دیدند. در این مناطق در بعضی جاها جمعیت روستایی و تا اندازه ای شهری حفظ شدند. اما در اینجا استیلاگران تعدادی مراکز عمده شهری را به یغما بردند و سکونتگاه های روستایی زیادی را ویران کردند. نقاط مسکونی جلگه های میسرین، جاییکه تابحال هنوز بقایای شهرهای تخریب شده، آثار کانال های متروک و زمین های شخم زده پیداهستند به ویرانی شدیدی دچار شد.

جنبه خانمان بر انداز حمله مغولان روشن میشود معلول شکل بسیار عقب مانده اقتصاد دامداری گسترده مغولان است. اشراف کوچ نشین مغول ضمن تخریب و نابودی مناطق و کشورهای تسخیر شده تمایل داشت آنها را به چراگاه ها و مراتع برای گله های متعدد خود تبدیل کند. با این وجود بخشی از آریستوکرات فئودالی مغول خواهان روش های معقولانه و معتدل بهره برداری منابع طبیعی و اهالی کشورهای فتح شده بود.

پیکار بین این دو گروه بندی محوری اساسی همه تاریخ دولتهای مغولی بود. یورش مغولان به ترکمنستان حیات اقتصادی کشور را فلج کرد. قلع و قمع و سرکوبی شهرها و روستاها منجر به کاهش صنایع دستی، کشاورزی، تجارت داخلی و بین المللی شد. برخی استثناها در این زمینه را اورگنج ارائه کرد، که خیزشی از خرابه های میانه های سده سیزدهم بود.

از طریق اورگنج مهمترین راه های کاروان میگذشتند، که شرق اروپا را با خاور دور متصل میکرد. در منابع سده های میانه تقریباً اطلاعاتی درباره قبایل ترکمن آسیای مرکزی نیمه دوم سده چهارده و آغاز سده پانزده وجود ندارد. اکثریت ترکمنها احتمال میرود به قاراقوم، اوست یورت و به بالخان و مانغیشلاق پناه برده اند. ظاهراً، بخش قابل ملاحظه ای از گروه های شمالی قبایل ترکمن وابسته به خان های مغولی دشت قیپچاق واردی طلایی شد.

به ترکمن های کوچ نشین مالیات جنسی بسته بودند که از تعداد اغنام و احشام دریافت میشد و انجام خدمت نظامی را نیز بهمراه داشت. دیرتر، در ارتباط با چرخش بخشی از آب آمودریا بسوی دریای خزر، ترکمنها به بهره برداری و آباد کردن زمین های در امتداد اوزبوی، دریایلیق و ساری قامیش آغاز کردند.

تهاجم مغولان به آسیای مرکزی موجب انتقال و جابجایی بزرگ قبایل ترکمن شد و تغییرات مهمی را در ترکیب اتنیکی (نژادی) آنها به بار آورد. در جلگه های بالخان، در اوزبوی و مانغیشلاق اتحادیه های نوین و پیمان های منطقه ای پدید می آیند.

آمیختگی ترکمنها با عناصر بیگانه، دارای اصل و نسب مغولی و ترکی و با بستر قدیم نژادی روی میدهد. همترازی روابط اجتماعی و اقتصادی، فرهنگ مادی و معنوی و تغییرات زیاد در ترکیب انسان شناسی (آنتروپولوژی) به شکل گیری جوامع و همبودهای ترکمن، در نهایت ملت موجود و متشکل در سده های پانزده و شانزده انجامیدند.

توضیحات مترجم:

- 1- دهکده نو یا شهرکنت، شهرکی در خاک ناحیه کاز الینسک، ولایت قیزیل اردو قازاقستان. این شهرک در سده نخست میلادی بوجود آمد و در سال 750 پایتخت دولت اوغوزها شد. دهکده نو یا شهرکنت مرکز تجاری و خرید در مسیر کاروان ها بود. ویکیپدیا. مترجم
- 2- جند یا جندا که در سده های یازده و دوازده میلادی شهر عمده ترک های مسلمانان و مرکز اصلی قدرت سلجوقیان بود. ویکیپدیا. مترجم
- 3- شهری در منطقه جنوب قزاقستان. دانشمند بزرگ ابونصر فارابی در این شهر متولد شد. ویکیپدیا. مترجم
- 4- شهر باستانی در استان بالخان ترکمنستان. ویکیپدیا. مترجم
- 5- کتیبه ای است روی چوب و فلز که مغولان حاکمان مناطق مختلف را به عنوان نماد تفویض اختیارات و اعطای قدرت خاص از طرف آنها داده میشد که با بند ویا با زنجیره ای به دورگردن ویا بر روی یک کمر بند انداخته میشد. ویکیپدیا. مترجم
- 6- مورخ و ادیب ایرانی قرن هفتم هجری قمری. دوازده میلادی. مترجم
- 7- نام شهر و منطقه در آن زمان. این شهرستان به عنوان آمویه غالاً [قلعه آمویه، قلعه آموی] شناخته میشد. بیشتر احتمالاً از نام آمویا، ازواژه آمو، نام باستانی رودخانه آمودریا میاید. ویکیپدیا. مترجم
- 8- میرخواند یا میرخوند. تاریخ نگار سده نهم هجری قمری برابر سده چهارده میلادی. مترجم
- 9- یکی از بزرگترین شهر سده های 9 تا چهارده و یکی از مراکز عمده تجارت و صنایع دستی. واقع در 22 کیلومتری شمال منطقه باهارلی [بهردن] با قلعه قرون وسطی ای تاک – یازیر و دارای اهمیت تاریخی و فرهنگی برای کشور ترکمنستان است. ویکیپدیا. مترجم
- 10- شهاب‌الدین عبدالله بن الطف الله بن عبدالرشید خوافی معروف به حافظ آبرو تاریخنگار و جغرافیدان مشهور ایرانی در عصر تیموری صاحب آثاری در تاریخ اسلام و ایران؛ به ویژه مربوط به دوره تیمور و شاهرخ است. ویکیپدیا. مترجم